

מאה שנה למותו של מנדלי מוכר ספרים: אני המוציא במספר צבא בעלי-החיים ולכולם בשם אקרא

לא רבים זוכרים את תרומתו הגדולה של מנדלי מוכר ספרים כמחבר ספר חלוצי על מדעי הטבע, שבו קבע שמות עבריים לבעלי החיים. לאלבטרוס קרא עיט-הים, לפלמינגו — להבי, לקונדור — עיט הרים. ולטבלן — מגרון, משום ש"שיניו החדות נטויות אחורנית כשיני המגרה"

יעקב שביט

מנדלי מוכר ספרים — שבימים אלה מציינים מלאות מאה שנה למותו — היה "הסבא" של הספרות היידית והעברית החדשה. שלום יעקב אברמוביץ' לא היה אמנם "הסבא" של הכתיבה המדעית הפופולרית בעברית, אבל היה אחד ממבשריה ותרם לה תרומה חשובה. בכתיבה זו הוא ראה שליחות, שכן תולדות המדע, כך כתב בסדרת מאמרים "על דבר המדעים" שפירסם בתרכ"ב ב"המליץ", הם "פרי שכל האדם קציר תבואות ימי עולם ושנים קדמוניות". תפקידה של הכתיבה המדעית הפופולרית הוא לסלק בורות ודברי הבל, לטפח סקרנות וחקירה חופשית, רציונלית, ולשחרר את האדם היהודי מ"אפוטרופסות הקבלה".

קודם שפנה למדעי הטבע היתה לאברמוביץ' אפיזודה קצרה של כתיבה היסטורית. בסוף 1864 החל "להעתיק לעברית" את ספר הלימוד של ההיסטוריון הרוסי השמרן דימיטרי אילוביאסקי "קיצור תולדות רוסיה", ששימש את תלמידי בתי הספר הרוסיים. התרגום נעשה ביוזמת חברת "מרבי השכלה" בפטרבורג, שנוסדה בדצמבר 1863. הוא הספיק לתרגם כשליש מהספר כשנודע לחברה כי משכיל יהודי אחר כבר תירגמו, והיא סיימה את ההתקשרות עם אברמוביץ'. הוא הוציא לאור את התרגום החלקי באודסה בתרכ"ח (1867) בשם "דברי הימים לבני הרוסים".

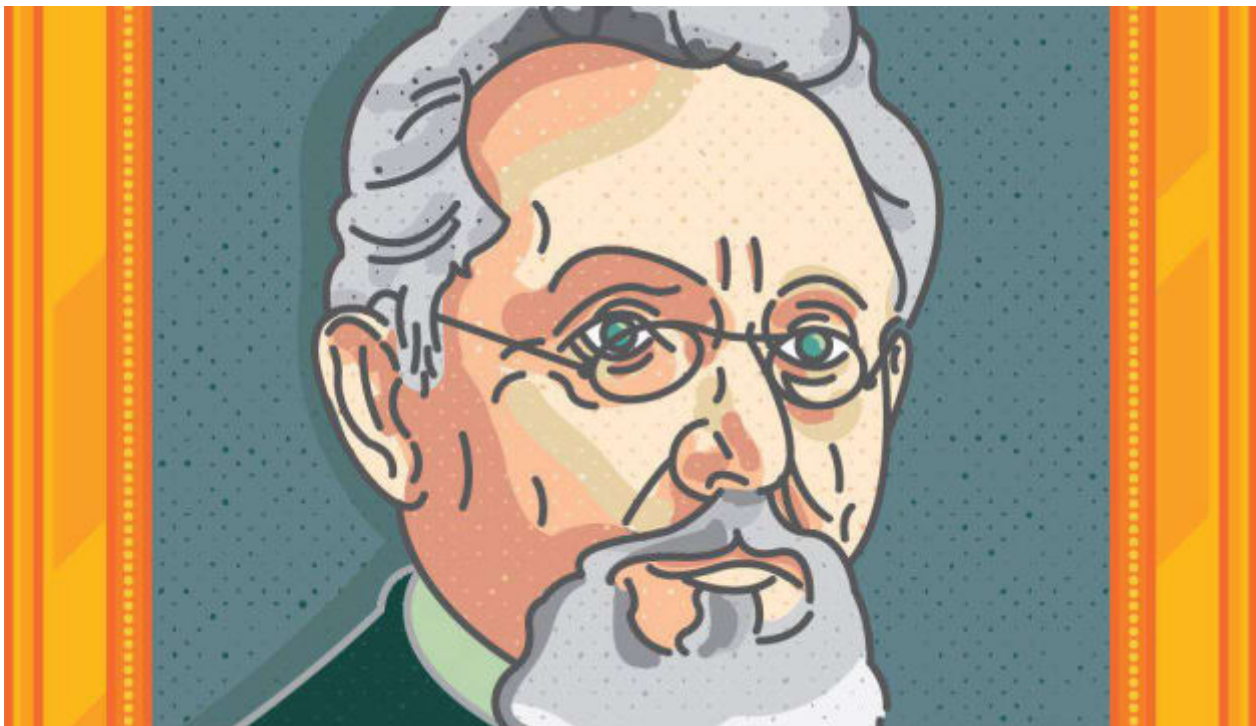
בשער הספרון כתב אברמוביץ' כי הספר נועד "לטובת כל עדת בני ישראל, אשר יקראו וידעו קורות בני ארץ מגורתם מעת היותם לגוי ועד היום הזה". הד אולי לניסיון שלא צלח הזה נמצא בסיפורו "סוסתי", שם אומר המספר כי ויתר על הרבנות ופנה ללימודים עיוניים כדי לעבור בחינת בגרות ולהתקבל לאוניברסיטה, ומצא שמה שקרוי "היסטוריה" הם סיפורים על בני האדם "ההורגים זה את זה מימי בראשית ועד עתה".

פורייה ומוצלחת בהרבה היתה דרכו של אברמוביץ' במדע פופולרי. אם ידיעת ההיסטוריה של רוסיה היא תרומה חיונית לטיפוח תודעת השייכות של היהודים לרוסיה, הרי שהכרת הטבע וחוקיו נתפשו כתרומה חיונית למודרניזציה של החברה היהודית, וכמו פופולריזטורים אחרים הוא כתב על נושאים רבים ושונים: כימיה, פיסיולוגיה, זואולוגיה, אנטומיה, מתימטיקה, אופטיקה, טכנולוגיה, ועוד, וגם מאמרים עקרוניים ברוח פוזיטיביסטית, שראתה במדע כוח משחרר ויוצר כאחת. כל זה מתוך תודעה שמדובר בחידוש, שכן, כדבריו, "למוד תולדות הטבע הוא עניין חדש ניתן ליהודים לענות בו".

ידיעת הטבע, כתב בסדרת מאמרים בשם "לכו חזו מפעלות ה'" מינואר-פברואר 1861, מלמדת את נפלאות הבריאה; "מחברת ה' הגדולה, הכתובה באצבע אלוהים", ויש לה תועלת "מוסרית, תורתית וחומרית". משכיל אחר

בן הזמן כתב באותו עניין כי "אך יטעום הנער ויגע בקצה מטהו בדבש המדעים, אז עיניו תאורנה וידע לחפש דעת."

המאמרים שאברמוביץ' כתב על תחומי מדע שונים עומדים בצלו של המפעל הגדול והחשוב שלו — שלושה כרכים של "תולדות הטבע (Naturgeschichte)" על יונקים, עופות וזוחלים, שהופיעו בשנים 1862, 1866, ו-1872. אברמוביץ' לא היה הראשון ולא היה היחיד שכתב על כך, אבל המפעל שלו היה יוצא דופן בהיקפו ובאיכותו. כמו משכילים פופולריזטורים, אברמוביץ' היה אוטודידקט, שלמד רוסית וגרמנית, נמשך לספרות מדעית פופולרית, והחל לפרסם בתחום זה בעיתונות העברית שהתחילה להופיע באמצע שנות החמישים של המאה ה-19: "המגיד" (1856), "המליץ" (1860), "הצפירה" (1862). אבל צריך היה בתעוזה ובתודעת שליחות (ואולי גם בציפייה לרווח כספי) להביא אותו להרפתקה הזאת.

מנדלי מוכר ספרים. "רבות ציפורים עשו חיל בשיר, והוא עולה על כולנה" איור: דן לוינשטיין

ב-1862 פרסם סדרת מאמרים בשם "מעוף השמים", ואז, בסיוע חותנו, מרדכי ילין, סוחר מברדיצ'ב, ניגש למפעל הגדול, שהיה כרוך בהוצאה כספית לא קטנה, בין היתר על הדפוס בלייפציג. אילו לא רכשה הממשלה הרוסית כמה מאות עותקים מהכרך הראשון על היונקים תמורת 500 רובל, המפעל לא היה נשלם. ילין מת בלי לראות רווח כלשהו ואברמוביץ', שקיבל מחותנו מקדמה של 100 רובל, הוציא את שני הכרכים הבאים על חשבון, ואז משך את ידו מסיום המפעל משום שלא הצליח להשיג תמיכה כספית.

הספרים התבססו על הספר הגרמני של הרלד אוטמר לניץ (Lenz) שהופיע בשנים 1834-1839, — Gemeinnuetzige Naturgeschichte אברמוביץ' תירגם "תולדות הטבע המועיל לכל". אך לא רק עליו

התבסס אלא גם על ספרים אחרים, ובכלל זה ספרו של דרווין "מסע הביגל". לפי עדותו, הוא אסף חומר "בכל אפסי ארץ".

בכרך הראשון מדובר ב"העתקה", ואילו בשני הכרכים הבאים התנתק מספרו של לנץ ונעזר במקורות אחרים, ומדובר אפוא בחיבור מדעי מקורי. אברמוביץ' נדרש להתאים את השם הגרמני (המדעי) ושל יונקים, עופות וזוחלים לשם המקראי, וגם להיעזר בשם הגרמני כדי לחדש שם עברי לחי שלא היה מוכר לספרות העברית לדורותיה ולשם כך נעזר במילון ובתזאורוס של גזניוס. לדוגמה, את השם (Schwalbe דרוור) חידש לפי "החכם גזניוס" כנגזר מ"דרר" בערבית, ש"עניינו פריחה [מעוף] מהירה במעגל", ושם המשפחה "ברבורים" נגזר מהקולות שהעופות האלה, או מצבע נוצותיהם, מהשורש הערבי "ברר".

לדעת גזניוס, הוא כותב, נקרא השאקאל (Schakal) בשם "תנים", ואברמוביץ' מסביר כי מקור השם הוא בטבעם של התנים לתנות, לקונן. וכשהוא מתאר את המין Motacilla לו נתן את השם העברי "זנב־נוע" משום שהשם הלטיני מורכב מ"נדנדוד" ו"תנועה" ומ"עפעפעים"; כלומר, עוף המניע את זנבו ב"תנועה עפעפית". והוא מסביר כי לא ניתן "על פי כללי [הדקדוק]" לתת לעופות האלה את השם "מניעי זנב", משום שאז לא יהיה זה שם אלא שם תואר, כלומר, "עופות המניעים את זנבם".

לאלבטרוס קרא עיט־הים, לפלמינגו — להבי, לקונדור — עיט הרים. ולטבלן — (Saegtaucher) מגרון, משום ש"שיניו החדות נטויות אחורנית כשיני המגרה". את השמות החדשים המציא, כך כתב, כך שיהיו "ברוח העברית", ויכללו בתוכם את "סגולות" בעלי החיים, כלומר את התכונות המיוחדות להם.

דובר אפוא לא רק בזיהוי בעלי חיים הנזכרים במקרא ובתלמוד, אלא גם במתן שמות לבעלי חיים שהספרות הזאת לא יכלה להכיר. זאת ועוד, אברמוביץ' לא הסתפק בהגדרה מילונית, אלא הוסיף תיאורים פיזיים ורומנטיים, ואפילו שירים, וכן מקורות לכל ערך. דוגמה להשפעת "תולדות הטבע" על הכתיבה הספרותית של אברמוביץ' היא הערך זמיר, שם הוא כותב, בין היתר: "רבות ציפורים עשו חיל בשיר, והוא עולה על כולנה. קול הזמיר בכוח, קול הזמיר בהדר, קול הזמיר מעורר אהבה ויעורר רעיוני לב אדם, וירקידם כמו־עגל, רוחו ונפשו כבן־ראמים. קול הזמיר חוצב להבות שיר, קול הזמיר יעורר הרגשות שונות: רגשי נועם ותוגה, רגשי כליון ועינין והמדת חיים ובהיכל הטבע כולו אומר לו כבוד!"

חשוב עוד לציין שאברמוביץ' גם השכיל את קוראיו בשיטות המיון של "צבא בעלי החיים" שהציעו ליניאוס (Linnaeus) וביפון (Buffon) וקובייה (Cuvier) וציין שהמיון הזה נקבע לפי מבנה הגוף והתכונות הפנימיות, ולא לפי סגולה חיצונית, למשל: התנין [לוויתן] חי במים, אבל נמנה על היונקים.

המפעל המילוני הזואולוגי החלוצי והמקיף הזה, שנתן ליצורי הטבע לכוש עברי, זכה לביקורת קטנונית ארסית מעטו של המבקר בן זמנו של מנדלי, אברהם אורי קובנר, שכתב כי "אושר מין האדם תלוי בחכמים, המפיצים ידיעות הטבע", ואף ידע לסגור על הפופוליזטור המעתיק שגם התרגומים לרוסית לא תמיד מדויקים. והנה, בכל זאת השתלח באברמוביץ' כמעתיק שאינו בקיא בשפת המקור, וכל זאת משום שמצא שגיאה שבה ובמקום "תולעים

פנימיים" תירגם אברמוביץ' "תולעי הדבורים", ובכל זאת זכה בכבוד רב בזכות הספר הזה "ובכל עת מצוא ישימו בשמים תהילתו, וגם הממשלה שיחדה לו מכוחה..." ועוד הוסיף קובנר שאברמוביץ' כתב על כימיה "והוא מעודו לא ראה בית הרכבתה (לאבראטוריה)".)

ביקורתו של קובנר באה מן הסתם כנקמה על הביקורת שכתב מנדלי כתב על המאמרים שעיבד קובנר מרוסית על גיאולוגיה ותורת החום, בלי ש"ראה מעודו" מעבדה ולא היה בקי בנושאים שעליהם כתב. קטטה זאת היתה כמובן פועל יוצא מכך שהכותבים על תחומי המדע השונים נזקקו לחדש מילים שלא היו בנמצא במילון העברית הקיים.

בכל מקרה, אברמוביץ' ראוי לתהילה שזכה בה, ולא היתה זאת התפארות לשמה כשהעיד על עצמו "אני המוציא במספר צבא בעלייהחיים ולכולם בשם אקרא, ונתתי להם בספרות העברית יד ושם. אני עשיתי שמות חדשים, יצרתים אף עשיתים ברוח השפה העברית ובדמות תבנית שמותיה". לא רק ב"הרמת קרנה של הלשון העברית" תרם אם כן מנדלי מוכר ספרים, אלא בידע מקיף על חלק מרכזי של עולם הטבע; ידע שרובו היה חתום בפני הקורא היהודי. הוא לא רק נתן ל"טבע" חיים בעברית, ולעברית חיים ב"טבע", אלא גם איפשר לקורא להכיר את עולם הטבע, וגם את חוקיו.